

A palóckutatás elvi és módszertani problémáiról

Az Alföldtől északra eső hegyvidék magyar lakosságának néprajzi, nyelvészeti és történeti vizsgálata Szeder Fábián emlékeztető dolgozatának megjelenésével indult el és azóta — változó intenzitással — a mai napig folyik. E százhatvan esztendő kutatástörténetében négy szakasz különíthető el. A Tudományos Gyűjtemény felhívását követő időszak egyrészt felfedezi a palócságot mint néprajzi és néprajzi csoportot, másrészt történetüket kutatva, rábukkan a középkor polovec nevű népére és a kettőt genetikai kapcsolatba hozza egymással. E korszak kutatásának fő irányát éppen a polovecek etnikai meghatározása és más, egykorú népekkel — mint az úzokkal, a kunokkal — való azonosítása vagy rokonítása képezte. Pintér Sándor palóc tanulmányainak megjelenése 1880-ban megnyitja az anyagi és szellemi kultúra, a dialektológia és a társadalom ismertetésének azt a sorozatát, ami lényegében a palócokról kialakított tudományos képnek ma is fő vonásait alkotja. A két világháború között más tudományokhoz hasonlóan a néprajz is rendszerezési ismereteit, összegezi eredményeit, így kísérletet tesz arra is, hogy a magyar nyelvterületet tájak és kultúrák tagoltsága révén ossza fel. Ez áttekintés természetesen a palócokra is kiterjedt és meghatározta azokat a kulturális, társadalmi jellemzőket, amelyek a palócokat a többi magyartól elválasztják, elkülönítik. A szintézis nem volt mentes a vitáktól és azzal a következtetéssel járt, hogy a kutatók alapvető kérdésekre nem tudnak választ adni a kultúra egészének struktúráját, vagy földrajzi, történeti összefüggéseit illetően. Ez a felismerés vezette a palóc kutatás negyedik korszakának megindítását, amikor 1967-ben egy egri tanácskozás összegezte az addigi ismereteket és felvetette a bennük rejlő lényegesebb kérdéseket. Így indult meg a legújabb kutatási program azzal a céllal, hogy helyhez és időhöz megbízhatóan köthető adatokkal írja körül a palócok anyagi, szellemi kultúráját és társadalmát.

A következőkben a palócok kutatásának újabb eredményeiről kívánok szólni, azokról, amelyek 1968 óta jelentek meg és amelyek szorosabb vagy lazább szálakkal már az új programhoz kapcsolódnak. Az eredményeket és a belőlük eredő vagy tőlük független feladatokat három tézis előterbe állításával mutatom be és ezek kardinális kérdések, amelyek szabatos megválaszolásával a palócokat 160 éve vizsgáló kutatás a mai napig is adós. Ezek a témák: 1. a Palócföld fogalma, kiterjedésének határai; 2. a palócok története; 3. a palócság csoportjellege és a csoport-meghatározás egyik módja, lehetősége.

1. A Palócföld mint fogalom a palócok lakta földrajzi területet fedí, de a palóc népnév tartalmának nincs egyértelmű meghatározása. A palóc név jelentéstartalmának megközelítésére ez ideig három tudományos nézőpontot ismerünk.

A Palócföld kiterjedésének első megfogalmazását Horváth Péternek, majd Pápay Sámuelnek köszönhetjük, akik a Nógrád, Gömör, Borsod és Heves megyék határainak találkozási pontja körül helyezték el azt a tájat, ahol palócok laknak. Szeder Fábián, akinek kutatásai révén konkrétabb ismeretei voltak a népi kultúráról, nyelvről és társadalomról, úgy vélte, hogy szülőföldje, Hont megye is a palócok lakta területekhez tartozik, s ezzel a Palócföld kiterjedését egy újabb tájjal bővítette. E vélemények alapján a néprajz, a „szóejtés”, a *palóc dialektus* képezte, mint az összes népi jellemző közül a legszembevetőbb, aminek felismerése még nem is tudományos tevékenység. Nem lehet kétséges, hogy az emberi kapcsolatok folyamatában a palócokat ma is kiejtésükről ismerjük fel. Természetes ezért, hogy az információk és az ismeretek gyarapodásával a palóc nyelvjárás területe idők folyamán mindinkább kiterjedt az előtünk ismert határokig. Annak a kérdésnek eldöntésére, hogy a palóc vagy palócos dialektust mekkora területen használják, a néprajz-kutatás az illetékes és a

magyar nyelvátlasz megjelenése óta erre a korábbinál kedvezőbbek a lehetőségek. Imre Samu összefoglalása 1971-ben a magyar nyelvjárás között északi (palóc) nyelvjárásokról ír, melyek közös jellemzője az *a* és az *á* fonéma sajátos kiejtése. Ez és egyéb vonások alapján öt palóc nyelvjárástípus különíthető el, amelyek nagyjából a korábbi variánsok között a legnagyobb palócok lakta területet fedik. A centrális fekvésű közép-palóc dialektus elterjedési köre Pápay Sámuel Palócföldjének felel meg. Ha egyetértünk a Palócföld fenti tartalmi megjelölésével, úgy a nyelvészeti eredmények nyomán a palóc nyelvjárás, illetve nyelvjárások használatának területe azonos a Palócfölddel.

A palócok lakta terület megjelölésének egy másik útját a *regionális néprajzi kutatások* eredményei képezik. Ezek a dolgozatok a kultúra egy-egy kisebb elemét veszik vizsgálat alá és ennek elterjedésével rajzolják meg a Palócföld határait. Paládi Kovács Attila a specifikusan palóc vonásnak tekintendő vászon hátтарыsznya használatát azon a területen tudta nyomon követni, amelyet Pintér Sándor palócnak minősített, vagyis a Pápay Sámuel Palócföldjének bővített változatán. A Szolnok megyei Múzeumi Szervezet munkatársai — elsősorban Szabó László — tudománytörténeti előzmények után a Jászságban a palóc immigráció ténnyéből kiindulva, ennek a népi kultúrában visszamaradt emlékeit mutatták ki. Így tehát a Palócföld egy külső övezete bontakozik ki, ami egybevág a déli palócnak nevezett nyelvjárás kategóriával. Diószegi Vilmos a néphit egyetlen apró eleme, az égitestet evő mítikus-lény vizsgálata révén palócokat talált nemcsak az előbb említett területen, hanem ettől jóval délebbre is, az Alföld számos pontján, ahova a XVIII–XIX. sz. északról jött telepesei eljutottak. A néprajzi módszer alkalmazásával a palócok lakta terület tehát így terebélyesedik, nem is szólva a Dunántúlról, ahova 1946 körül a szlovákiai magyarság palóc tájszólást beszélő csoportjait telepítették le.

A Palócföld meghatározásának fenti tartalma tehát — vagyis „az a hely, ahol palócul beszélnek”, vagy „ahol a népi kultúra eddig palócnak elismert elemei napjainkig fentmaradtak” — ilyen távoli és illogikus következtetésekre vezet.

A téma megközelítésének harmadik módja, a *történelmi kutatás* és a népi vélemény, a népi köztudat azonban további lehetőségeket tár fel. A szűkebb értelemben vett palóc területek népességtörténetének feldolgozása terén az utóbbi években jelentős előrehaladás történt. Az 1973-ban megjelent Nógrád megye monográfiájában Belitzky János mint a „palóc vármegye”, a „Palócföld” történésze úgy látja, hogy a palócok a megye keleti peremén őslakosok voltak, vagyis egy tömegben éltek és innen nyugatra szóróványaik lehettek. Az 1976-ban megjelent Gömör megyei történeti monográfiában Ila Bálint okleveles adatokra és a népi köztudatra támaszkodva a megye egy részét a *Palócok földjének*, illetve *Palócságnak* nevezi.

Mínthogy a történeti kutatástól egyelőre a kérdésben nem várható jelentősebb eredmény, a *népi szóhasználat* gyakorlatát kell megvizsgálunk. Amint láttuk, Szeder Fábián Csáb falut és környékét, Nagyhont megyét (mint a táj szülőtte) palócföldnek tartotta; Mocsáry Antal 1826-ban Nógrád megye keleti részét; Jerney János emellett még egyes, innen nyugatra eső falvakat is — és elsőnek a nagylóci csoportot; Mikszáth Kálmán szülőföldjét, a Kürtös patak mellékét; Horváth Péter 1801-ben a bélapátfalvi medencét és így tovább. A Palócföld mint földrajzi és néprajzi, településtörténeti fogalom úgy látszik, eleinte több kisebb-nagyobb terület megjelölésére szolgált, amelyek földrajzilag nem függtek össze egymással, s csak később tágult a fogalom 150 községre, amit többen követtek, így utóljára Malonyay Dezső. Így vált az eredetileg kisebb tájegységeket megjelölő földrajzi vagy népi tájnév egy, ezek területét jóval túllépő nagytáj nevévé, amit egyetlen tényező, a nagyjából azonos nyelvjárás használata fog össze.

A Palócföld fogalmának első szabatos meghatározása Filep Antal munkája, aki ezt tartalom nélküli, fiktív tájfogalomnak tartja, mert „a magyar népi műveltség... valamennyi jelensége és eleme... a feltételezetten palócnak tekintett jellegzetességektől füg-

getlenül, összefüggő elterjedésterületet alkot, és egybeesik a Palócföld nagytáji keretével”, ezért a Palócföld (Felső-Magyarország magyarsága) helyett a Felföld megjelölést javasolja. Ez az indoklás, mint látjuk, néprajzi igényű, de nincs összhangban az újabb néprajzi kutatás ide csatlakozó eredményeivel. A Palócföld tényleg fiktív fogalom, egy akkora terület összefoglaló neve, amelybe beletartozik számos kisebb földrajzi, de bátran mondhatjuk, néprajzi terület vagy csoport. A Felföld mint földrajztudományi szakszó az Alfölddel ellentétben hegyvidéket jelent, amit az új etimológiai szótár szerint nemcsak Észak-Magyarországra, hanem a Dunántúl egyes részeire is alkalmaztak. Felföldön egyébként Heves megyében semmiesetre sem a mátrai tájat, hanem a mai Szlovákia területét értették és értik. A Felföld ennél fogva nem helyettesítheti a Palócföld megjelölést; már csak azért sem, mert benne van a köztudatban és nem is helytelenül, amellet annál kisebb tájra vonatkozik.

A téma felvetéséből azonban bizonyos feladatok is adódnak. Először az, hogy tovább kell keresnünk azokat a kistáji és egyúttal néprajzi egységeket, amelyek a Palócföld alkotó elemei. E földrajzi, néprajzi és néprajzi fogalom kialakulásában eddigi ismereteink szerint több tájnév és táj megjelölése vett részt: Mátra alja, Medves alja, Karancs alja, Gortva völgye, Erdőhát, Kürtös patak melléke, a Bélapátfalvi medence, a nagylóci (hollókői) falucsoport, az Ipoly mente és mások. Ezeket túl még számos kistájt ismerünk és kutatásaink során ezekkel a néprajzi egységekkel számolnunk kell.

2. Dolgozatom második részében a palócok történetével kapcsolatos újabb eredményeket kívánom ismertetni. Az 1967-ben Egerben tartott tanácskozáson Györffy György foglalta össze a korábbi eredményeket azzal a bevezető megjegyzéssel, hogy ez a településtörténeti kutatás legnehezebb kérdései közé tartozik, mert a palóc megnevezés tartalma bizonytalan, de főként amiatt, hogy a terület településtörténete a X—XIII. századokban alig ismert. Azóta azonban a kutatás ezen a téren is — mint már említettem — újabb eredményeket ért el.

Tudatában vagyok annak, hogy a Palócföld népvándorláskori és Árpád-kori településtörténete a XVI. és XVIII. század népmozgalmi miatt nem adhat sokat a palócok jelenkori megismeréséhez, de ki kell rá térnem, mert irodalmunk ezzel a problematikával aránytalanul többször foglalkozott, mint a kultúra és a társadalom megismerésével. Az avaroktól, a karaboktól vagy a kunoktól való leszármazás kérdése ma is foglalkoztatja az embereket, mint ahogy az értelem fejlődésével, a műveltségi szint emelkedésével a magánembert is érdekli származása, elődeinek személye.

Belitzky János rekonstruálni tudja Nógrád megye középkori településtörténetét, de a palócságra, mint „elkülönült népcsoportra” nem talált adatokat. Talált azonban egy, a palócokkal azonosítható katonáskodó réteget, a Gömör öröket, akiknek egy részét később északabbra rendelték és akiket tizlándzsás csoport néven ismerünk. Ezek visszamaradt elemeit tartja a mai palócok elődeinek, akik szörványokban éltek, majd beolvadtak a területen élő jobbágyságba és nemességbe, ezért felderítésük nehézségekbe ütközik.

Ila Bálint elmélete szerint a Gömör megyei Gortva patak völgyének „palóc” lakossága a XI. században a Trencsén megyei Bolondóc vár jobbágysági és várnépe volt. Megállapítja, hogy a terület helynevei eredetileg mind magyarok, részben a török nyelvből átvett szavakkal. A palócok eredetének kérdésében nem foglal állást, mert ehhez ismernie kellene a Nógrád és Heves megyei palóc csomópontokat is. Különösen fontosnak tartja a Mátra alja településtörténetét, minthogy véleménye szerint a Gortva völgy lakosságának köznépi rétege innen települt be. Felvetődik a kérdés, hogy ezek elődei nem voltak-e a bolondóci várjobbágyságok.

A jogtörténet középkori adataira épül Kovács Béla elmélete, mely szerint a palóc népnév helyét az oklevelekben felbukkanó latri, praedo, latrunculus foglalta el, ami királyi testőrséget, katonáskodó embereket jelöl.

Az utóbbi tíz év során közzétett kutatási eredmények tehát nem oldották meg a palóc eredet kérdését, de feltárt adataik révén az Árpád-kori településtörténet két területen is megírták. További feladatnak kell tekinteni a harmadik és nézetem szerint kulcsfontosságú terület, a Mátra alja feldolgozását, aminek középkori településtörténetéről szinte alig van adat. Az okleveles források felhasználása mellett azonban más tudományok részvétele is szükséges. A régészet hozzájárulása ma még nem számottevő, az említett korszakból használható leletanyag még nem került elő. További eredmények várhatók az összehasonlító névkutatástól,

minthogy a török nyelvből származó földrajzi nevek száma egyre gyarapodik. Ennek egyik előfeltétele a korunkban használt földrajzi nevek feldolgozása.

3. Harmadik tézisem a palócság csoportjellege és módszerünk ennek meghatározására. Ez a kérdés nyilvánvalóan összefügg az előbbi kettővel, ezért e hármas célkitűzés jegyében indult el tíz évvel ezelőtt egy kutatási program a palócokkal kapcsolatos, függőben levő kérdések megválaszolására. A munka a Kulturális Minisztérium és az érdekeltek megyék támogatásával folyik.

Irodalmunk a palócságot korábban néprajzi csoportként kezelte. Újabban került használatba az etnosz, az etnikai csoport megjelölés, amit egyesek a palócokra is alkalmaztak. Munkánkkal szorosban összefügg annak tisztázása, hogy a palócság néprajzi vagy etnikai, esetleg etnokulturális csoportnak tekinthető-e. A különféle jellegű néprajzi csoportok vizsgálatának elvi, módszertani irodalma az utóbbi években annyit tárgyalt ezt a kérdést, hogy én Sirokogoroff és Bromlej nyomán csak a lényegesebb meghatározó kritériumok és palóc megfelelői felsorolására tudok vállalkozni.

A néprajzi egység legfontosabb jellemzője a közös nyelv, ami esetünkben a nyelvjárással helyettesítendő. A palóc dialektus öt változatban él ugyan, de valamennyi megkülönbözteti használóját a csoporton kívül élőtől. Elmondható, hogy a palóc nyelvjárás minden néprajzi egység dialektusa közül a legtávolabb áll az irodalmi nyelvtől. A közös eredet és ennek tudata, az etnikus öntudat a palócok esetében negatív, de nem eléggé kutatott a magartartás pozitív formája, amikor egyes kisebb tájak népe palócnak vallja magát. A közös kultúra kritériuma csak kisebb tájakra bizonyítható és ezek a tájak még kisebbek, mint az öt nyelvjárás típus. A dialektushoz hasonlóan nincs tehát egységes palóc kultúra, csak amíg ezt a nyelvészek konkrét adatokra építve meg tudják állapítani, addig a néprajz még távol áll ettől, csak a feltételezésig juthat el.

Az eddig elmondottakból az következik, hogy a palócság nem tekinthető sem etnosznak, sem etnikai, sem etnokulturális csoportnak, mert nincs csoportöntudata és nincs bizonyíthatóan köztörténelme. Az adatok elégtelensége miatt csak feltételezzük, hogy nemcsak a nagytáji keretek között, hanem a leszűkített térségekben sem találunk homogén kultúrát. Ismeretes, hogy sokszor a Palócföld egymással szomszédos falvai is jelentősen különböznek egymástól.

Ezeket a kérdéseket a folyamatban levő kutatásoknak kell majd megválaszolni, koncentrálna a figyelmet a palóc néprajzi csoport centrális területére, amelyet a programban három megye húsz települése képvisel.

A tervezett palóc monográfia hat tematikus fejezetre oszlik, amit egy bevezetés és összefoglalás egészít majd ki. A kötet egy földrajzilag leszűkített tájat dolgoz fel, nevezetesen azt a tájat, amit Pintér Sándor palócnak minősített. Ennek a tájnak a keretei között helyet, vagyis kutatópontot kapnak mindazok a jelentős földrajzi-néprajzi egységek, amelyek részt vettek a Palócföld fogalmának kialakításában és amelyek országunk határain belül fekszenek. Ezt a vidéket minden kutató Palócföldnek — vagy helyesebben lakosságát palócnak — tekintette.

A kutatás kérdőívek és gyűjtési útmutatók segítségével folyik. A munka első fázisában összeállítottuk azokat a kulturális jellemzőket, amelyeket a néprajzi irodalom palóc sajátosságnak ismert fel. Ezeket akkora területen kérdeztettük végig, ami országhatárainkon belül a palócok lakta tájakon is túlterjedt, vagyis a kutatást a határzónákra is kiterjesztettük. Eddig több mint hatszáz településen töltöttük ki a *Felderítő kérdőíveket*, és adataik összehasonlítását lehetőséget biztosítanak majd a centrális területen készülő monográfia feldolgozóinak számára. Ugyancsak összehasonlító anyagot adnak azok a kisebb falumonográfiák is (Jászdózsa, Visonta, Mátraderecske), amelyek időközben megjelentek. A monográfia társszerzői szükség szerint kérdőíveket állítottak össze fejezetük tárgykörében, de mások saját készítésű útmutatóval gyűjtenek. Eddig 18 kérdőív és három kötet, illetve füzet jelent meg, amelyek módszertani segítséget adtak főleg az önkéntes, társadalmi gyűjtők számára.

A kutatás azzal a fő célkitűzéssel indult, hogy választ adjon egy néprajzi csoport jellemzőinek és egyáltalán a csoport létének vagy nem létének kérdéseire. Minthogy a falu mai műveltségi viszonyai ennek megállapítására már nem alkalmasak, századunk első két évtizedének faluját állítottuk vizsgálatunk középpontjába.

Ez a bázis alkalmas arra, hogy egyes témák történeti előzményeire is visszatekintsünk, de arra is, hogy a gazdaság és társadalom átalakulásával összefüggő változásokat is felmérhessük.

Bakó Ferenc